

LEGNICKIE POLA BITEW

jako potencjał turystyczny gmin Krotoszyce, Kunice, Legnickie Pole, Miłkowice i Chojnów w powiecie legnickim.

1. Cel opracowania:

- analiza pól bitewnych pod względem posiadanego potencjału turystycznego w ujęciu materialnym i symbolicznym;
- pola bitew jako szczególne „wrażliwe” dziedzictwo kulturowe, którego turystyczne zagospodarowanie rodzi współczesne problemy;
- prognozy wykorzystania pól i tematyki bitew w edukacji regionalnej i komplementarnej oraz w odtwórstwie historycznym.

2. Wprowadzenie

Historia ludzkości – często to historia konfliktów, bowiem bitwy decydowały o losach narodów. Bitewne zwycięstwa, bohaterstwo, chwała i poświęcenie odegrały istotną rolę w kształtowaniu historycznej tożsamości narodowej i były wykorzystywane w kształtowaniu postaw patriotycznych jak i nacjonalistycznych. Poszczególne wydarzenia historyczne związane z miejscami bitewnymi umiejscowione na osi czasu w określonej sytuacji politycznej. W Grecji jest kraina Beocja, którą nazywano placem tanecznym Aresa (boga wojny), ponieważ na jej równinach rozstrzygały się często w bitwach losy Greków (*F.Schaff, 1927*). Tereny podlegnickie można również określić jako plac Aresa, ponieważ w czasie 600 lat miały tu miejsce różne bitwy i potyczki. Sprzyjały temu korzystne warunki geograficzne: równinne tereny, gdzie Sudety zbliżają się do Odry są miejscem skrzyżowania głównych dróg: równoleżnikowej Wysokiej Drogi z południkową drogą Czechy - Bałtyk z wygodną przeprawą przez Kaczawę. Ziemia Legnicka - żyzna i urodzajna równina rolnicza skrywa ślady dawnych wydarzeń.

Spotkać można jedynie obiekty pamiątkowe ustawiane w terenie w różnym czasie - jako wyraz emocjonalnych więzi współczesnych

z przeszłością. Jednak zmiany polityczne i społeczne po 1945 r. w środkowej Europie, w tym na Śląsku wpłynęły na negatywny lub obojętny stosunek ludności zasiedlonej do zachowanych pamiątek. Sytuację komplikują współczesne stosunki przestrzenno - polityczne, gdyż pola bitew stanowią część tzw. trudnego dziedzictwa, a pamięć o bitwach budzi szczególne kontrowersje.

Pola bitew stanowią znaczący materialny i niematerialny potencjał turystyczny o różnych szansach na ich przystosowanie do celów turystycznych. Turystyka pól bitewnych polegająca jedynie na odwiedzeniu miejsca i biernego odbioru jego historii nie jest zbyt atrakcyjna. Dlatego pola bitewne powinny stać się:

a) miejscem **interdyscyplinarnych ścieżek** międzyprzedmiotowych rozgrywanych w terenie i wymagających od uczniów zastosowania wiedzy historycznej, politycznej i geograficznej;

b) **rekonstrukcji historycznej** przy efemerycznej infrastrukturze turystycznej jest atrakcyjna dla odtwórców i dla widzów.

Odwiedzanie miejsc bitew – to jedna z form militarnej turystyki kulturowej, zainteresowanych historią powszechną lub narodową jako część turystyki szkolnej (edukacyjnej). Złożona historia przestrzeni geograficznej okolic Legnicy wymaga jednostkowego potraktowania poszczególnych wydarzeń. Elementem łączącym wszystkie miejsca jest bliskość Legnicy oraz położenie przy skrzyżowaniu szlaków komunikacyjnych A4 i S3. Wykorzystanie tych walorów niewątpliwie zwiększy atrakcyjność turystyczną podlegnickich miejscowości - jako punktowych „miejsc centralnych”. Istniejący szlak turystyczny „Szlak dookoła Legnicy” czy wirtualny „Szlak 4 bitew” łączą ze sobą legnickie pola bitew we współczesnej przestrzeni. Natomiast wskazanie **„miejsc centralnych”** jako markerów organizujących przestrzeń turystyczną **pobojowiska** (zagospodarowanie, udostępnienie, promocja) będą decydowały o interpretacji wydarzeń.

3. Pola legnickich bitew i ich „miejsca centralne”(pamięć o wydarzeniu w miejscu konfliktu, przebieg bitwy, zastosowana strategia walki, główne postacie i artefakty).

1. Bitwa pod Czerwonym Kościołem a Studnicą.

Miejsce centralne : Lipce gmina Miłkowice

Bitwa między synami Henryka Brodatego - Henrykiem II a Konradem oparta o zapis w „Kronice polskiej” z końca XIII w. powstałej w Lubiążu. Przez historyków polskich (K. Maleczyński, B. Zientara, R. Heck) wydarzenie uważane za legendę. W literaturze występują nazwy miejscowości Czerwony Kościół i Studnica.

Miejsce (hipotetyczne): na zachód od Legnicy: Wysoczyzna Chojnowska między Czerwonym Kościołem a Studnicą.

Dowódcy:

- Konrad Kędzierzawy (1191-1213 r.);
- Henryk II Pobożny (1196 -1241 r.).

Syn Henryka Brodatego Konrad, który „przeklinał Niemców”, dowiedziawszy się, że ojciec chce przekazać władzę w Polsce jego bratu Henrykowi Pobożnemu, zebrawszy z różnych prowincji Polaków, starał się brata swego wraz z nielicznymi Niemcami, którzy wówczas na Śląsku znajdowali się „wypędzić”. (wg „Kroniki polskiej” k. XIII w.) Doszło wówczas w bliżej nieokreślonym czasie do bratobójczej bitwy pod Studnicą między Złotoryją a Legnicą. Henryk II zwany później „Pobożnym” popierał rozpoczęte przez Henryka I osadnictwo niemieckie na Śląsku. Starszy syn Henryka I Konrad Kędzierzawy wrogo nastawiony do Niemców sprzymierzył się z miejscową szlachtą niezadowoloną, rozgoryczoną postępującą germanizacją i napływem szlachty niemieckiej. Przeciwko buntownikowi Henryk Brodaty wysłał swojego drugiego syna Henryka II.

Za Henrykiem chętnie podążyli z pomocą rycerze niemieccy. Koło Czerwonego Kościoła doszło do zbrojnego starcia. Przewaga niemieckiego rycerstwa dała zwycięstwo Henrykowi II, a tym samym Niemcom zwycięstwo. Przegrany Konrad uciekł do ojca, z którym się pogodził. Wkrótce potem

w czasie polowania spadając z konia złamał kręgosłup i zmarł. Pochowany jest w klasztorze Cysterek w Trzebnicy.

Inna wersja bitwy - to bunt górników z kopalń złotoryjskich, niezadowolonych z warunków pracy, którzy pokonali oddział rycerzy polskich w terenie między Złotoryją a Legnicą w 1220 r. Według historyków niemieckich zwycięstwo Konrada miałoby negatywne skutki dla młodego osadnictwa niemieckiego. Niebezpieczeństwo zahamowania dalszego osadnictwa niemieckiego jednak zostało dzięki zwycięstwu Henryka zażegnane. Dlatego bitwa jest traktowana jako triumf Niemczyzny na Śląsku, gdyż otwarta została dalsza germanizacja Śląska. Natomiast dla historyków polskich XIX/XX w. w okresie intensywnej germanizacji ludności polskiej w Wielkopolsce - postać Konrada stała się symbolem świadomej obrony polskości Śląska (*Zofia Kossak "Legnickie Pole"*) i symbolem zmarnowanej szansy na zatrzymanie germanizacji. Dzięki pomocy Niemców Henryk pokonał walczącego na czele Polaków Konrada. Według literatury niemieckiej (*F. Schaff, 1927 r.*) był to brutalnie stłumiony bunt Słowian, którzy chcieli zahamować postępujące osadnictwo niemieckie. W kręgach naukowych bitwa ta i postać księcia Henryka budzi szereg wątpliwości, a również miejsce zdarzenia nie jest jednoznaczne: Studnica (gm. Miłkowice), Czerwony Kościół (gm. Krotoszyce).

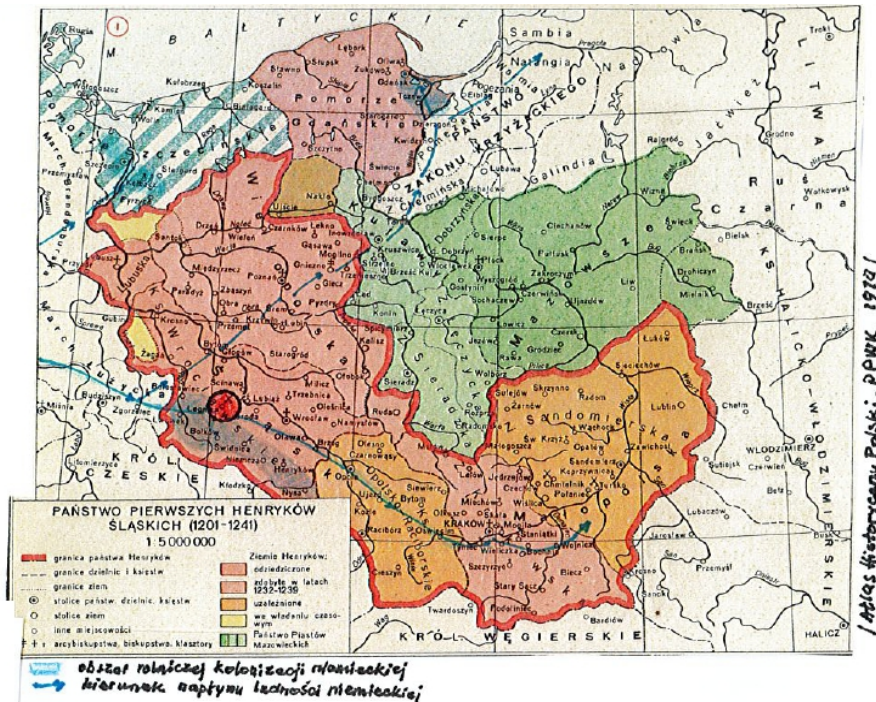
Artefakty- brak

Literatura:

- Roman Heck : Monarchia Henryków Śląskich. Wrocław 1980;
- Kazimierz Jasiński: Rodowód Piastów Śląskich. Tom I. s. 90. Wrocław 1973;
- Fritz Schaff: Wanderungen ueber die Liegnitzer Schlachtfelder. Liegnitz 1927;
- Benedykt Zientara: Konrad Kędzierzawy i bitwa pod Studnicą. [w:] Przegląd Historyczny. T.LXX/z.1, 1979.

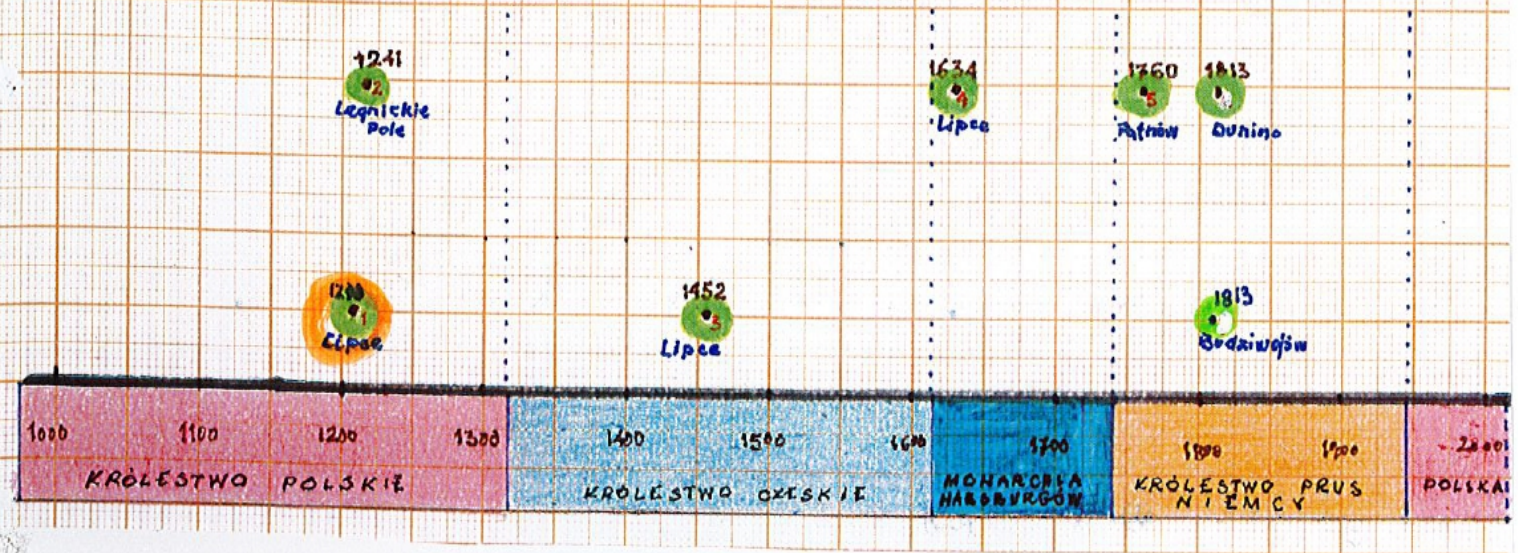
1238 r. Państwo Polskie: Bitwa pod Czerwonym Kościołem/Studnicą między synami Henryka Brodatego (Lipce, gm. Miłkowice)

1/ Okres rozdrobnienia feudalnego. Próby odbudowania zjednoczonego Królestwa Polskiego przez Henryka Brodatego poprzedzone rozwojem górnictwa, osadnictwo, pierwsze lokacje miejskie. Kolonizacja niemiecka; na Śląsku największy napływ osadników; Wrocław największym miastem Polski (15 000 mieszk.), Legnica, Głogów, Lwówek, Świdnica (3-5 tys. Mieszk.). Liczne wiejskie osady niemieckie, górnictwo na Pogórzu i w Sudetach.

Ryc.2. Henryk Pobożny

Bitwy legnickie na osi czasu

Ryc.3. Bitwy legnickie na osi czasu

2. Królestwo Polskie. 04.09.1241 r. - bitwa pod Legnicą z Mongołami. Śmierć Henryka II Pobożnego.

Miejsce centralne: Legnickie Pole

Dowodzący:

- Mongołowie (Tatarzy) – Bajdar;
- Polacy (chrześcijanie) – Henryk II Pobożny (1196-1241 r.).

Dnia 9 kwietnia 1241 oba wojska spotkały się na polu zwanym Dobrym Polem 3 km SE od Legnicy na równinie Wysoczyzny Średzkiej w rozwidleniu Księginickiego Potoku i Białej Strugi (Wierzbiak) w pobliżu Koskowic i Gniewomierza ze wzniesieniem 169 m n.p.m na skraju Wzgórz Strzegomskich. Trzon sił chrześcijańskich tworzyło rycerstwo śląskie i wielkopolskie pod wodzą Henryka Pobożnego jako hufiec odwodowy. Towarzyszyło mu rycerstwo małopolskie, łęczyckie, sieradzkie pod wodzą komesa Sulisława. Księżę opolski Mieszko II Otyły dowodził rycerstwem opolsko - raciborskim. Byli też rycerze zakonni templariusze i joannici oraz górnicy złotoryjscy pod księciem Bolesławem Dypoldowicem - Szepiołką z Moraw. Wojska chrześcijańskie liczące ok. 4 tys ludzi, były podzielone na 5 hufców i uszykowane w podkowę.

Mongołowie byli dwukrotnie liczniejsi i ich armia była podzielona na cztery hufce: 3 w pierwszym rzucie, a czwarty pod wodzą Bajdara cofnięty czekał w odwodzie. Główną siłą armii polskiej stanowiła ciężkozbrojna konnica wspierana chłopską piechotą. Wojsko Bajdara składało się wyłącznie z lekkiej kawalerii o doskonałej organizacji. Mimo uzyskania przewagi we wstępnej fazie bitwy na skutek podstępny mongolskiego część wojsk chrześcijańskich rzuciła się do ucieczki (Mieszko II Otyły). To zmusiło księcia Henryka do przedwczesnego natarcia hufcami odwodowymi. Sytuacja została opanowana, jednak zastosowanie przez Mongołów nieznanych w Europie gazów bojowych spowodowało panikę wśród Polaków i masową ucieczkę, na czele z hufcem księcia opolsko- raciborskiego Mieszka. Bitwa zakończyła się kompletną klęską. Henryk Pobożny schwytyany podczas walki, został ścięty przed namiotem dowódcy mongolskiego. Resztki wojska polskiego wycofały się do grodu legnickiego. Mongołowie zgodnie z planem udali się przez Morawy (Stramberk) pustosząc po drodze - dotarli na Węgry i połączyli się z główną armią.

Konsekwencje bitwy:

- rozpad monarchii Henryków Śląskich;
- zahamowanie procesu jednoczenia państwa polskiego.

2010 r. - Inicjatywa w Legnicy wyniesienia Henryka Pobożnego na ołtarze Kościoła Katolickiego jako męczennika – obrońcy wiary chrześcijańskiej i wzoru rycerza;

2017 r. - rozpoczął się proces beatyfikacyjny księcia – „sługi Bożego”.

Artefakty:

-Muzeum Bitwy Legnickiej z wystawą „Spotkanie dwóch światów”; witraż St. Wyspiańskiego

-Bazylika Mniejsza św. Jadwigi: (obraz Fr. Backera z Antwerpii, polichromia K.D. Asama)

a) Legnica:

- Zamek Piastowski- relikty kaplicy romańskiej;
- Mauzoleum Piastów - freski M. Rauchmillera;
- Kościół Mariacki – 2 witraże;
- Muzeum Miedzi - obraz K. Sichulskiego;
- obelisk - 760 rocznica bitwy 1241 r.

b) Raczkowa:

- ”Jurty mongolskie”.

c) Warszawa:

- Grób Nieznanego Żołnierza - tablica „Legnica 9.IV.1241”.

Szlaki turystyczne:

- „Bitwy 1241” : Legnica-Bartoszów-Legnckie Pole (czerwony);
- „Tatarów”: Prochowice- Rosochata- Legnickie Pole- Raczkowa (zielony);
- Ścieżka edukacyjno- historyczna Gniewomierz- Psary;

- Droga św. Jakuba.

Odznaki turystyczne:

-Odznaka krajoznawcza” Legnickie Pole” PTTK Legnica;

- Regionalna Odznaka Krajoznawcza PTTK ”Znam Ziemię Legnicką”.

Imprezy:

- Akcje poszukiwawcze historycznego pola ”Bitwy pod Legnicą” - organizator Stowarzyszenie Historyczno-Eksploracyjne Księstwa Legnickiego;
- Bitwa - zdarzenie zamieszczone wśród 13 bitew Polski (Tyflografia Polska nr 13/7);
- Zloty Krajoznawcze ”Legnickie Pole” od 1967 r. - organizator PTTK Legnica.

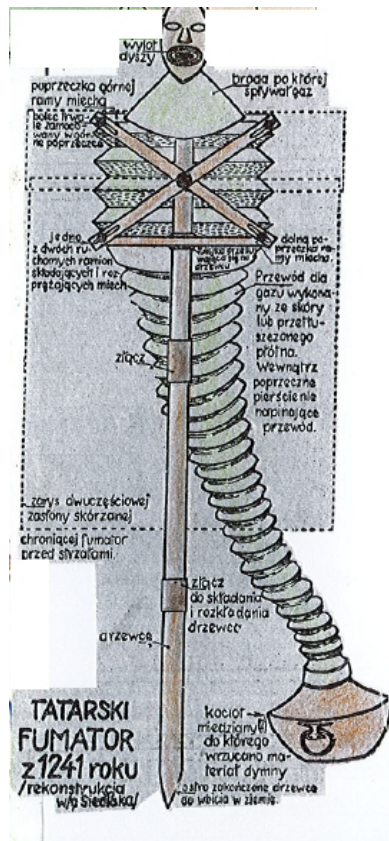
Literatura (wybrana):

- Helsztyński Stanisław: Apokryf śląski przez Bernarda Pruzię spisany A.D. 1400. LSW. Warszawa 1981

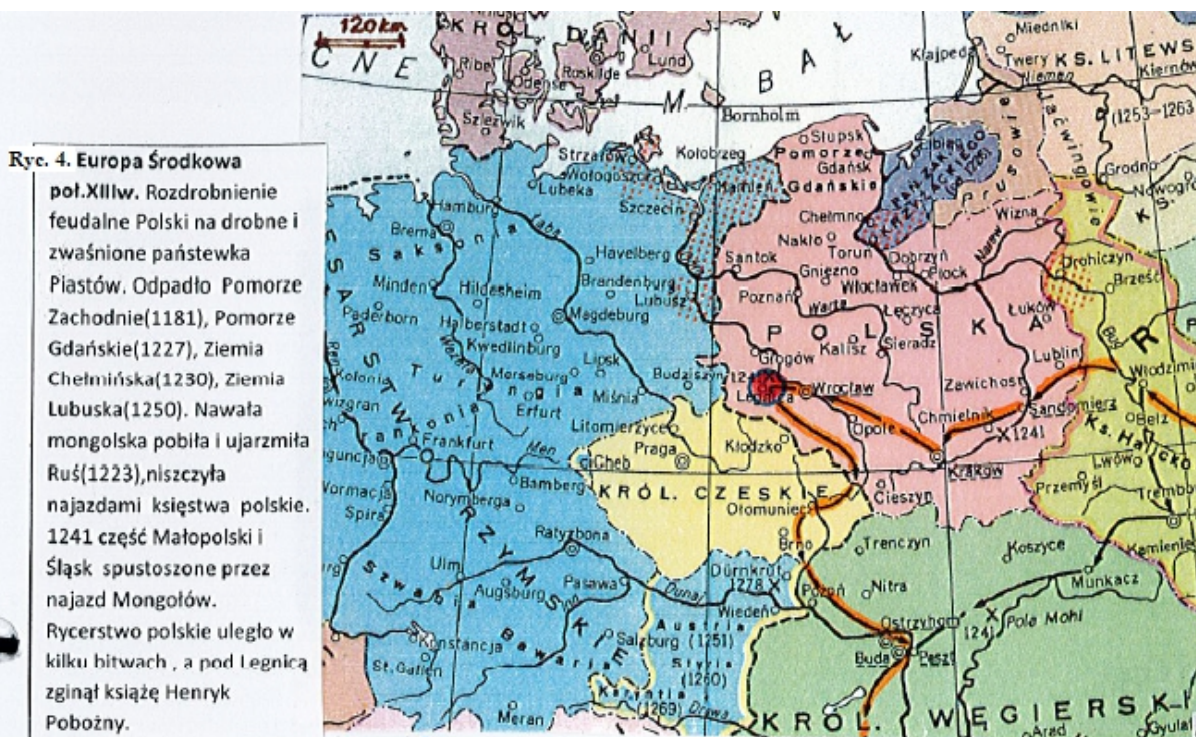
-Maroń Jerzy: Legnica 1241. Wydawnictwo Bellona Warszawa 1996

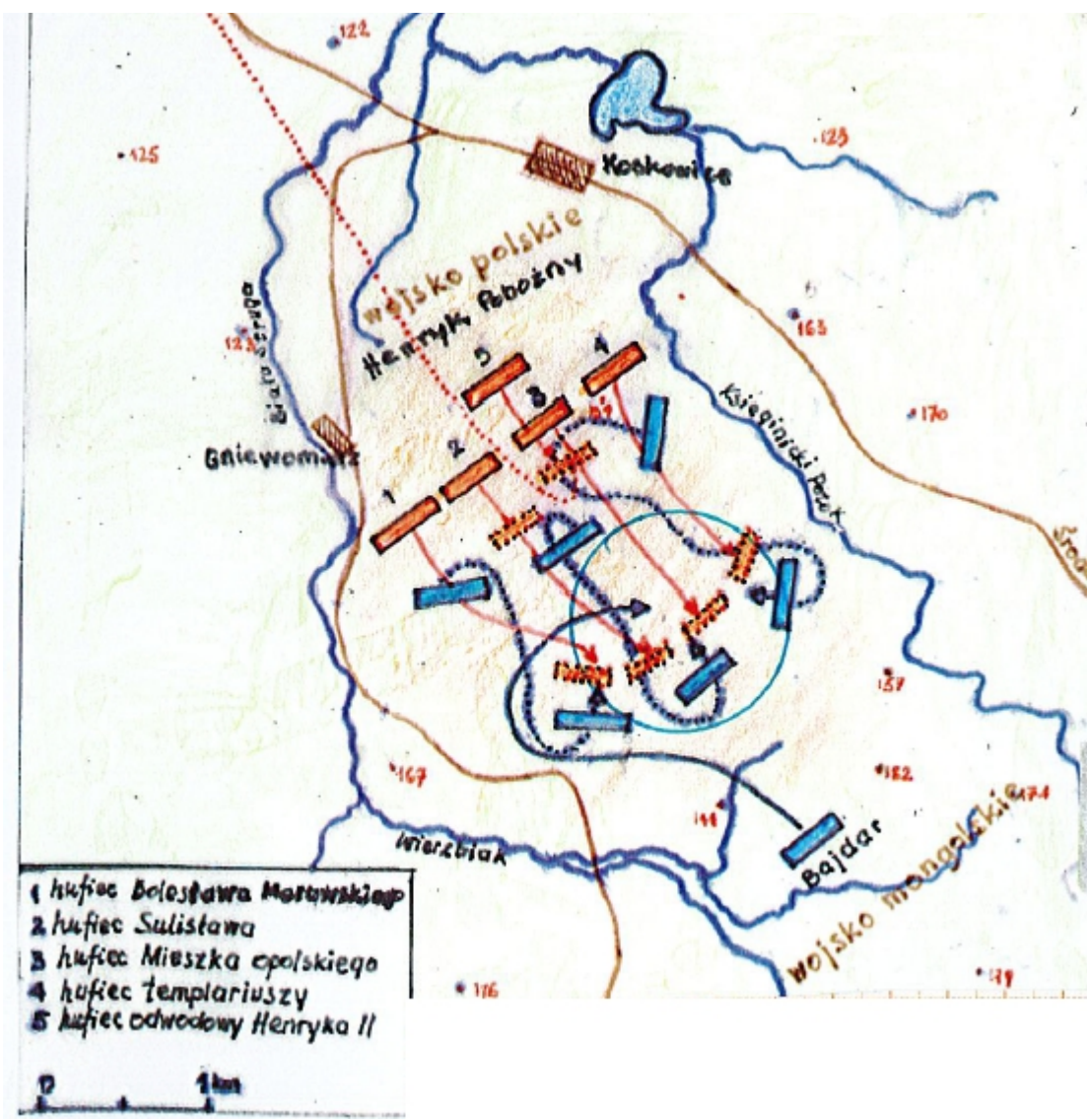
-Wrabec Jan: Legnickie Pole. ZNiO - Wydawnictwo Wrocław 1991

1241 r. Państwo Polskie. Bitwa pod Legnicą z Mongołami. Śmierć Henryka II Pobożnego (Legnickie Pole, gm. Legnickie Pole)

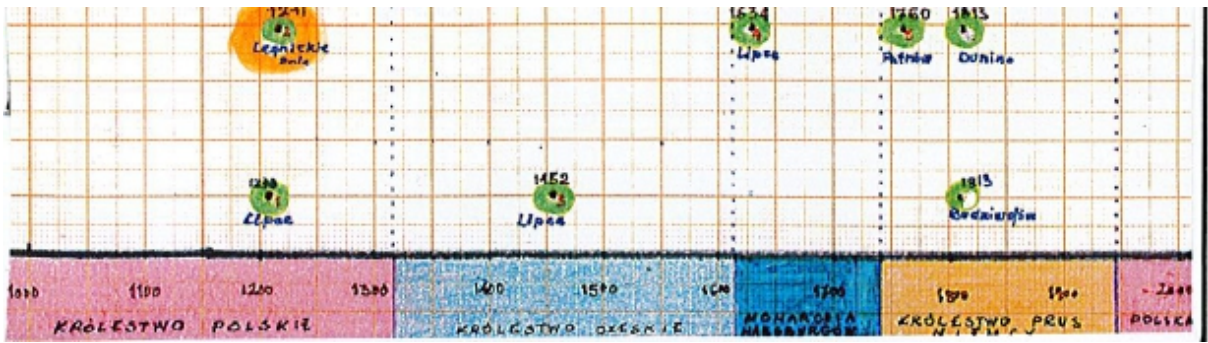

Ryc.5. Tatarski fumator z 1241 r.

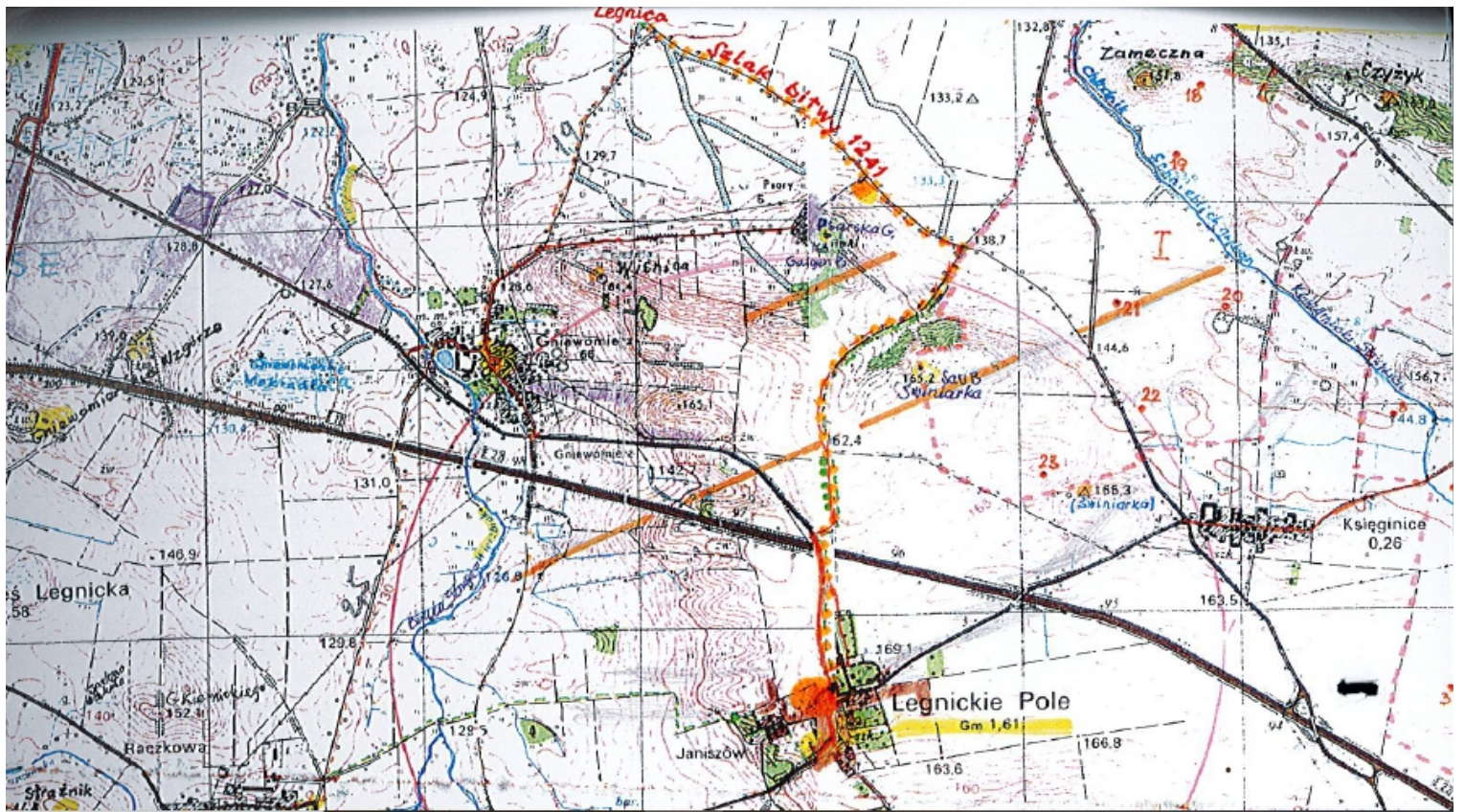

Ryc.6. Bitwa pod Legnicą przedstawiona na mapie.

Ryc.7. Bitwa pod Legnicą na osi czasu.

Ryc.8. Szlak Bitwy pod Legnicą.

Ryc. 9. Rycina przedstawiająca Batu-chana.

Ryc. 10. Witraż znajdujący się w Kościele Mariackim w Legnicy przedstawiający fragment bitwy pod Legnicą.

3. Królestwo Czeskie. 27.07.1452 r. - Bitwa pod Lipcami.

Potyczka między mieszczaństwem Legnicy na czele z burmistrzem Ambrozym Bitschenem a księciem piastowskim Janem Lubińskim.

Miejsce centralne: Lipce, gm. Miłkowice.

Śląsk, w tym księstwo legnickie znajduje się w Królestwie Czeskim. W wyniku układu z Tenczyną (z 1335 r.) między Janem Luksemburskim, a Kazimierzem Wielkim, król czeski zrzekł się pretensji do korony polskiej, a Kazimierz uznał prawa króla Jana do zhołdowanych księstw śląskich. W księstwie legnickim po śmierci księcia Ludwika II trwała walka między obrońcami władzy książęcej, a zwolennikami silniejszego związku z Królestwem Czeskim (patrycjat). Walka o sukcesję tronu legnickiego nasila się po śmierci wdowy księcia Elżbiety w 1449 r. Córka Jadwiga wychodzi za mąż za księcia lubińskiego - chojnowskiego Jana i zostaje wypędzona z miasta. Król czeski Władysław Pogrobowiec wspierany przez patrycjat legnicki z Ambrozym Bitschenem na czele - odbiera hołd jako bezpośredni władca Legnicy. W tej sytuacji książę Jan podejmuje próbę odbicia tronu legnickiego.

Dnia 27.07.1452 r. dochodzi do bitwy pod Lipcami na wzgórzu Sikornik (*Kriegskoppe*). Z jednej strony od zachodu wojsko książęce wzmocnione oddziałami chojnowskimi, a z przeciwnej - dobrze uzbrojeni mieszczanie legnicy (z armatą) pod dowództwem Ambrozego Bitschena. Starcie to określane jako „legnicki spór lenny” zakończył się zwycięstwem legniczan, a wojska księcia rozbite - książę Jan ranny - zmarł w następnym roku. Hołd lenny miasto złożyło królowi czeskiemu, który w zamian obdarował licznymi przywilejami i (w tym nadał Legnicy nowy herb) . W mieście wkrótce 1454 r. wybucha bunt, zaś A. Bitschen jako wielki zdrajca został ścięty przed ratuszem dnia 24.07.1454 r. Księżna Jadwiga wraca do legnickiego zamku, a władzę otrzymuje młody książę Fryderyk I. Jego syn Fryderyk II zawarł w 1537 r. z Joachimem II niefortunny układ o przeżycie, który wykorzystał dwieście lat później król pruski Fryderyk II Hohenzollern do aneksji całego Śląska.

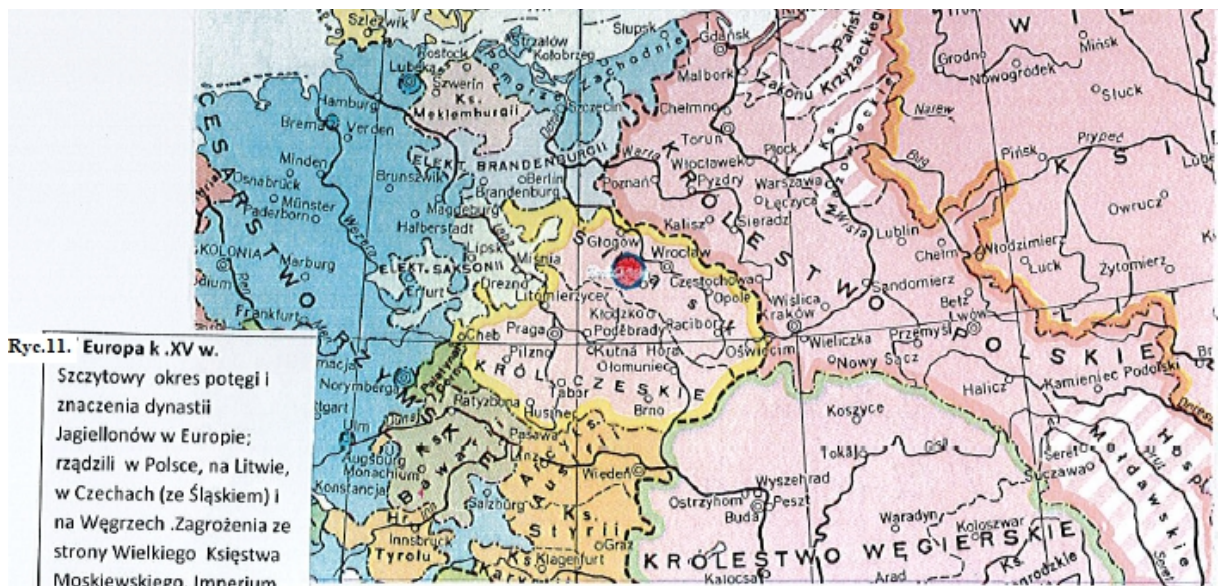
Artefakty:

- tablica pamiątkowa poświęcona Ambrosiusowi Bitschenowi przy ul. Grabskiego w Legnicy z napisem: „padł ofiarą wewnętrznych sporów, w walce o wielkość Legnicy” - Legnica 1937 r. (GH. 2000.s. 39)

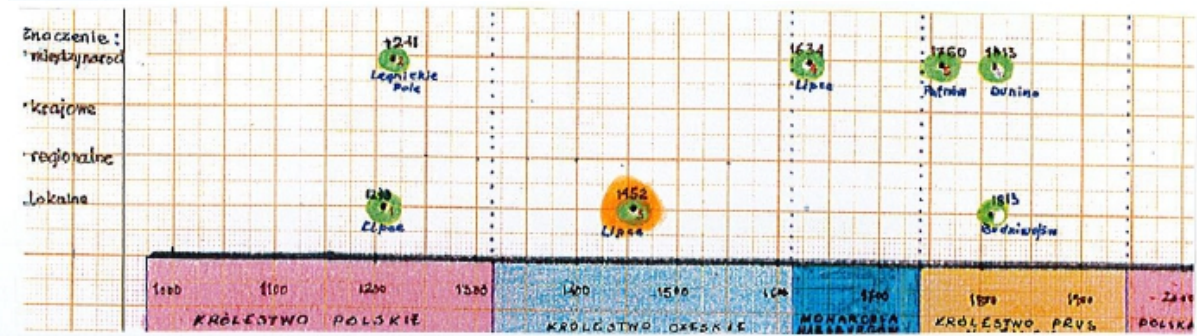
Literatura:

- Kazimierz Bobowski: Etapy rozwoju miasta w okresie piastowskim. s. 38-40 [w:]Legnica. Zarys monografii miasta .red S. Dąbrowski 1998

1452 r. Królestwo Czeskie. Bitwa pod Lipcami: między mieszczaństwem Legnicy a ks. piastowskim Janem Lubińskim (Lipce, gm. Miłkowice).

Ryc.11. Europa k. XV w.
 Szczytowy okres potęgi i znaczenia dynastii Jagiellonów w Europie; rządili w Polsce, na Litwie, w Czechach (ze Śląskiem) i na Węgrzech .Zagrożenia ze strony Wielkiego Księstwa Moskiewskiego, Imperium Osmańskiego i Habsburgów, którzy zagarnęli kraje czeskie (w tym Śląsk) i Węgry.

Ryc.12. Bitwa pod Lipcami na osi czasu.

4. Monarchia Habsburgów. Bitwa pod Lipcami

Epizod wojny 30-letniej: bitwa między wojskami cesarskimi i wojskami saskimi.

Miejsce centralne: Lipce

Dowódcy:

- wojska cesarskie –gen. Rudolf Collredo (1585-1657 r.)
- wojska saskie –gen. Johann Georg Arnim (1581-1641 r.)

W tym czasie Rzeczpospolita za Władysława IV toczy wojnę smoleńską z Moskwą zakończoną korzystnym wieczystym pokojem polanowskim(1634 r.). Śląsk - wówczas kraina Królestwa Czeskiego był obszarem długotrwałych działań militarnych państw protestanckich.

Wojna 30-letnia (1618-1648 r.) na tle religijnym rozpętana w związku z austriacką kontrreformacją- przekształciła się w międzynarodowy konflikt. Punkt kulminacyjny - to przystąpienie do wojny Szwecji, Saksonii i Brandenburgii. Protestancki dziedziczny książę legnicki Jerzy Rudolf Piast (1595-1653 r.) prowadzi politykę neutralności, nie wpuszczając do miasta wojsk cesarskich i przeciwnych saskich. Po wcześniejszym zwycięstwie Szwedów nad armią cesarską 1632 r. pod Ścinawą, książę zawarł układ, na mocy którego Sasi i Szwedzi uzyskali prawo pobytu w księstwie (z wyłączeniem Legnicy). Dowódca wojsk saskich gen. J.G.Arnim nie wpuszczony do miasta - niszczył okolice. W 1633 Jerzy Rudolf wpuścił do miasta załogę cesarską. Jednak wkrótce porzucił neutralność, zawierając układ z wodzami protestanckimi tzw. koniunkcję w celu organizowania protestantów do walki o tolerancję religijną – stając po stronie przeciwników cesarza. W lutym 1634 r. w Chebie zamordowany generalissimus Albrecht Wallenstein – głównodowodzący wojsk cesarskich. Wkrótce wojska protestanckie zostały pobite i na zamku legnickim osadzone wojska cesarskie obciążają miasto dużymi kosztami. Dnia 13.05.1634 r. z kierunku Złotoryi wkroczyły oddziały saskie gen. Arnima, składające się z 8 regimentów kawalerii i 5 regimentów piechoty.

Wojska cesarskie gen .Rudolfa Collredo w składzie 13 regimentów jazdy i 3 regimentów piechoty - stanęły na wzgórzu Zwycięstwa(*Siegeshohe*) gotowe do walki. Arnim zaatakował je gwałtownie na terenie między wzgórzem Zwycięstwa (wodociągi), a wsią Białka. Wojska cesarskie poniosły sromotną

kłeskę i zmuszone do ucieczki w kierunku Jawora . Straty wojsk cesarskich to 4.000 zabitych i 1.400 jeńców. Natomiast Sasi stracili 1.000 żołnierzy.

W listopadzie 1634 r. zawarty pokój praski między elektorem saskim, a cesarzem gwarantował m. in. księciu legnickiemu prawa polityczne i zapewnienie wolności religijnej. Tragiczna sytuacja materialna miasta spowodowała interwencję króla polskiego Władysława IV u cesarza Ferdynanda III .Dzięki temu załoga cesarska wkrótce opuściła Legnicę.

Artefakty:

-Pomnik gen. J.G.v. Arnima odsłonięty w Legnicy 1912r. zachow. tylko cokół. (GH.2000 s.116)

-Belweder poświęcony bitwom 1634 i 1813, Lipce 1817 (zniszczony, zachow.ślady) : pawilon widokowy na wzgórzu Wąwelnko koło Lipiec i Jaszkowa ;inskrypcja na tablicy z opisem okoliczności i przebieg starcia. (GH.2000 s.18) – nie istnieje.

Szlaki turystyczne:

Szlak dookoła Legnicy: Czerwony Kościół – Lipce- Ulesie;

Odznaki turystyczne:

- Regionalna Odznaka Krajoznawcza PTTK „Znam Ziemię Legnicką”

Imprezy:

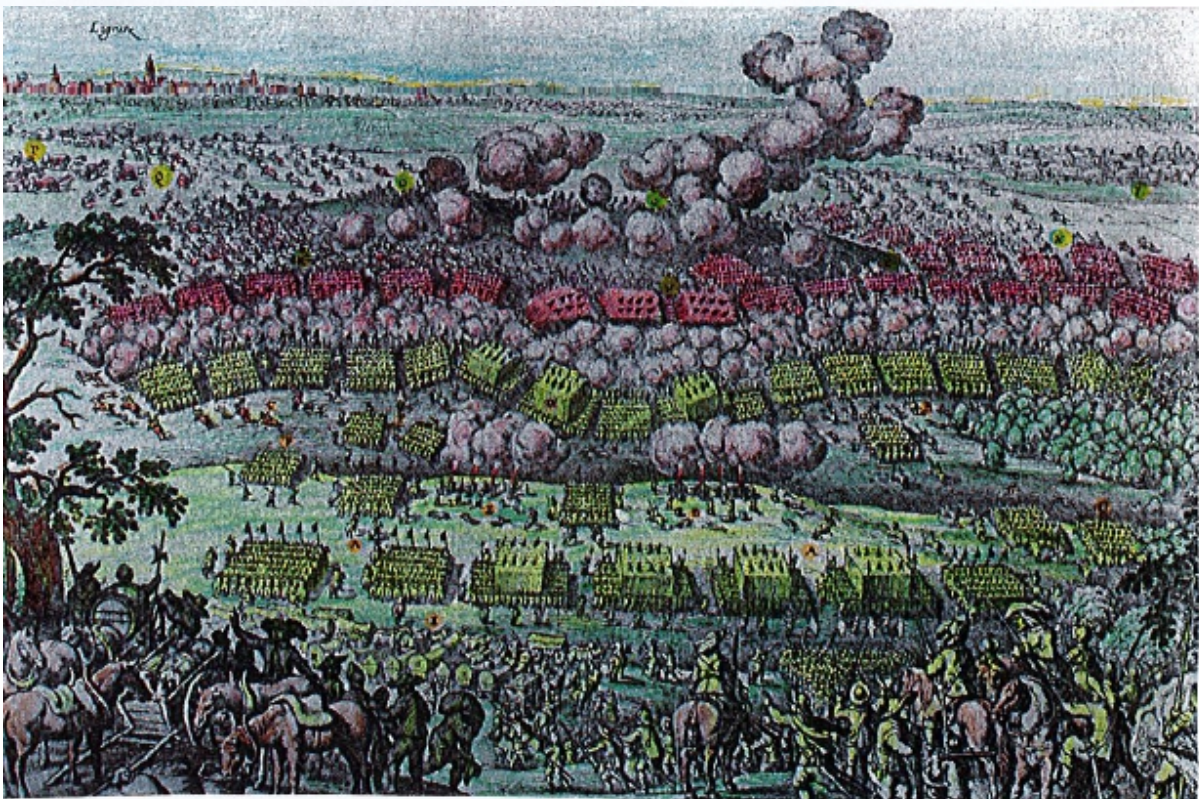
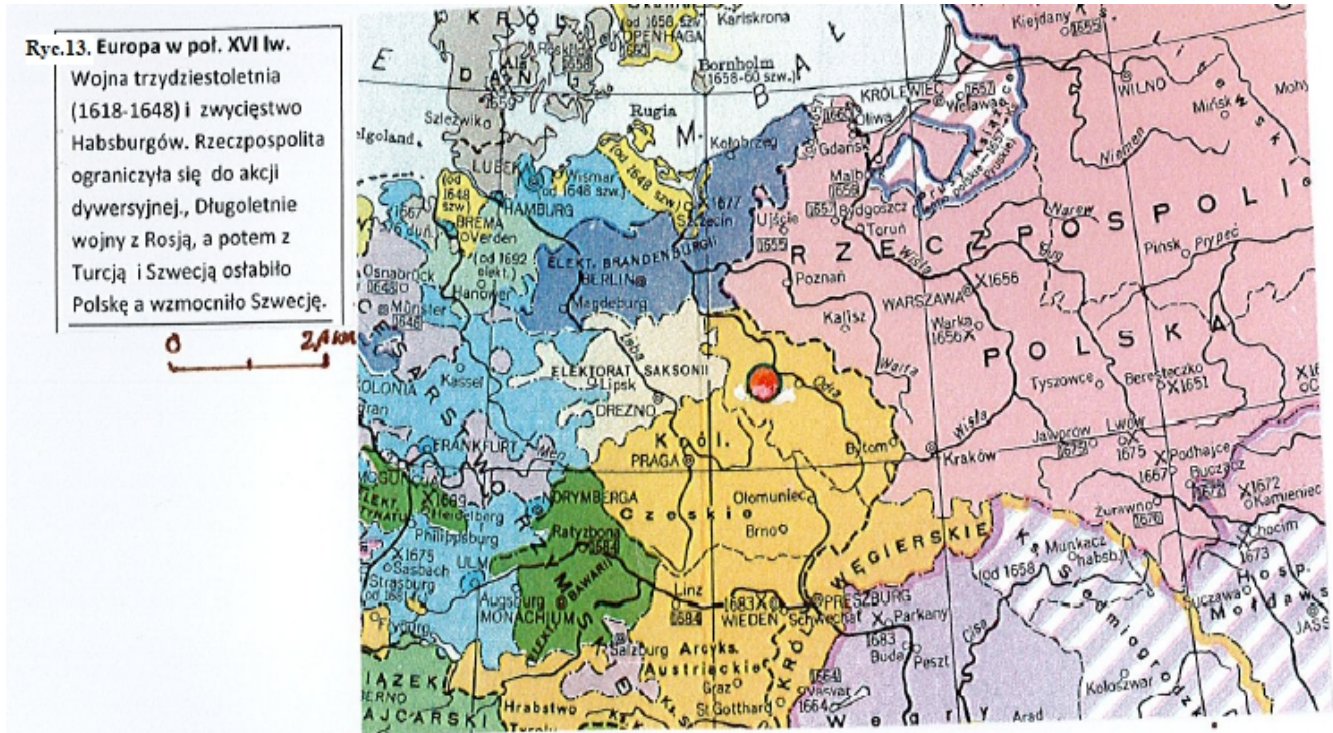
Święty bieg Indian 1990

Literatura:

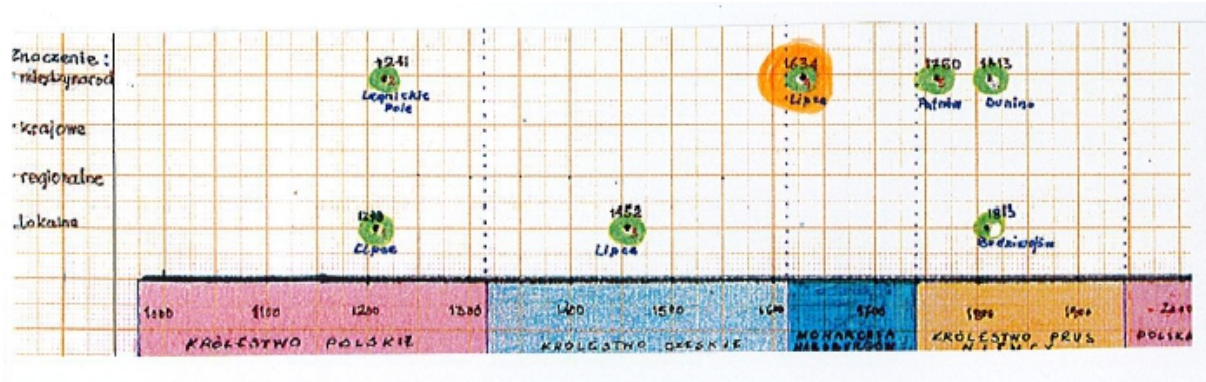
-Krystyn Matwiejowski : Życie gospodarcze w pierwszych wiekach czasów nowożytnych. s.139-141 [w:]Legnica. Zarys monografii miasta.1998

1634 r. Monarchia Habsburgów. Bitwa pod Lipcami między wojskami cesarskimi (Collorredo) a wojskami saskimi (Arnim)

Lipce, gm. Miłkowice.

Ryc.14. Ilustracja przedstawiająca pole bitwy pod Lipcami z 1634 r.

Ryc.15. Bitwa pod Lipcami na osi czasu.

Ryc.16. Miejscowość Lipce na mapie.

Hans Georg von Arnim

Rudolf Colloredo

Ryc..17. Portret Hansa Georga von Arnim (po lewej) i Rudolfa Colloredo (po prawej).

5. Królestwo Pruskie, 15.08.1760 r. - bitwa pod Pątnowem

Wojna Siedmioletnia: zwycięstwo Prusaków nad Austriakami (Pątnów Legnicki, gmina Kunice).

Miejsce centralne: Pątnów Legnicki

Dowódcy:

-wojsko pruskie -król Fryderyk II;

-wojsko austriackie -gen. Ernest Laudon.

Wojny Śląskie między Prusami a Austrią w latach : 1740-43, 1744-45 i 1756-63 zakończone pokojem w Hubertusburgu.

Roszczenia króla Fryderyka II Hohenzollerna do ziem Piastów śląskich-lenników królów czeskich uzasadniane zawartym w 1537 r. układem dynastycznym(tzw. o przeżycie) między elektorem brandenburskim Joachimem II Hohenzollernem z piastowskim księciem Legnicy Fryderykiem II. Układ anulowany 1546 r. przez Ferdynanda I Habsburga. Wojny toczone ze zmiennym szczęściem przez inicjatora króla Fryderyka II Hohenzollerna – zakończonych 1763 r. pokojem austriacko- saksońsko-pruskim w Hubertusburgu - przyniosły aneksję Śląska przez Prusy. Śląsk wraz z Ziemią Kłodzką stał się częścią Prus do 1945r. Przejmując Śląsk Prusy weszły klinem między złączone unią personalną Wittelsbachów Saksonię i Polskę. Był to wyrok śmierci dla Rzeczypospolitej, mimo że nie brała udziału w wojnie – poniosła wielkie straty materialne. Rzeczpospolita –neutralne państwo, traktowana była jak zajezdna karczma i miejsce poboru rekruta dla obcych armii.

W trzeciej wojnie śląskiej Prusacy ponoszą klęski od Rosjan (*Zorndorf* i *Kunersdorf*) oraz od Austriaków (*Hochkirch*). Król - filozof Fryderyk II był załamany psychicznie i tylko bierność sojuszników zapobiegła wówczas rozpadowi Prus.

Bitwa pod Pątnowem 15.08.1760 r. - to świetne zwycięstwo króla Prus, w której armia pruska 30.000 żołnierzy, pokonała 90.000 Austriaków. Jednak 03.10.1760 r. armie austriacka i rosyjska zajęły Berlin. Dopiero po śmierci carycy Elżbiety 1762r., nowy car Piotr III –wielbiciel Prusaków –wycofał wojska rosyjskie. Przez Prusaków sytuacja ta nazywana była jako „cud domu Brandenburskiego”. Pokój w Hubertusburgu 1763 r. kończy nieudane próby odzyskania Śląska przez Austrię. Terytorium Rzeczypospolitej wzięte w kleszcze Prus zakończone I rozbiorem Polski (1772 r.).

Przebieg bitwy:

Fryderyk II obozował u stóp wzgórza Zwycięstwa (wodociągi i resztki pomnika) otoczony przez znacznie większe siły wroga, zamierzając dotrzeć do Wrocławia lub Świdnicy. Między Nysą Szaloną, a Prusickim Potokiem rozmieścił swoje wojsko austriacki gen. Lacy, nad Wierzbiakiem marszałek Daun, a gen. Laudon na wschód do Jaškowic - zamierzając zamknąć Prusakom drogę do Głogowa. Fryderykowi pozostała tylko jedyna możliwość wyjścia z okrążenia wzdłuż lewego brzegu Kaczawy i następnie spróbować przebić się w kierunku Prochowic zanim wojska rosyjskie połączą się z armią Laudona. W nocy 14/15 sierpnia wojsko pruskie przemieszcza się przez Piątnicę w stronę Pątnowa Legnickiego. Dnia 15 sierpnia ok. godz. 4 rano czoło korpusu gen. Laudona przepравиło się przez Kaczawę między Bieniowicami, a Pątnowem i natknęło się na siły pruskie. Doszło do walk kawalerii, w którym przewagę uzyskali Prusacy, zyskując tym czas niezbędny do uszykowania piechoty. Po krótkich zaciętych walkach lewe skrzydło Laudona, przy niedostatecznej koordynacji działań kawalerii i piechoty - zostały odparte. Niemal połowa pruskiej armii pod dowództwem HJ. v. Ziethena rozwinęła się na południe od Dobrzejowa jako osłona przed głównymi siłami austriackimi Leopolda v. Dauna. Natarcie austriackiej piechoty Laudona na centrum pruskiego szyku załamało się w ogniu piechoty i artylerii, zaś uderzenie kawalerii prawego skrzydła zostało odparte przez kawalerie pruską. Ernest Laudon miał zamiar obejść lewe skrzydło pruskie częścią swojej piechoty - lecz akcja ta nie dała rezultatu. Po krótkich, lecz zaciętych walkach prawe skrzydło Laudona, któremu nie udało się zsynchronizować działań piechoty i kawalerii zostało odrzucone na wschód, zaś lewe skrzydło musiało wycofać się na południe. W tym czasie główne siły austriackie dowodzone przez von Dauna zbliżyły się do Czarnej Wody, lecz z powodu zagrożenia ze strony wojsk pruskich pod dowództwem v.Ziethena austriacki dowódca feldmarszałek Leopold v. Daun nie zdecydował się na przeprawę. Mimo rozbicia korpusu Laudona Prusacy nie ruszyli do pościgu za nim, gdyż król pruski Fryderyk II obawiał się osaczenia swych sił, przez mających wciąż dużą przewagę liczebną Austriaków. W ten sposób zwycięstwo odnieśli Prusacy. Straty Prusaków 3,5 tys .ludzi, a Austriaków ok.10 tys. Wynik bitwy udaremnił połączenie armii rosyjskiej z austriacką i umożliwił Fryderykowi przemieszczanie się w kierunku Wrocławia.

Szlaki turystyczne:

- ścieżka dydaktyczna „Bitwa pod Pątnowem Legnickim 15 sierpnia 1760 r .” (niedokończona);
- szlak dookoła Legnicy Kunice-Bieniowice- Szczytniki (żółty).

Odznaki turystyczne:

- Regionalna Odznaka Krajoznawcza PTTK Legnica ”Znam Ziemię Legnicką”.

Artefakty:

- obelisk upamiętniający miejsce obozu wojsk Fryderyka II w 1780;Zachowany cokół obelisku . Teren zbiornika wody czystej LPWK Legnica, ul. Złotoryjska (GH,2000 s.);
- kolumna zwieńczona orłem z 1861 – jako pomnik zwycięstwa na polu bitwy(GH.2000,s.59) relikty na Sarniku;
- kolumna w miejscu odpoczynku Fryderyka II przed bitwą – resztki zachowane. (GW.s.23-24)

Imprezy:

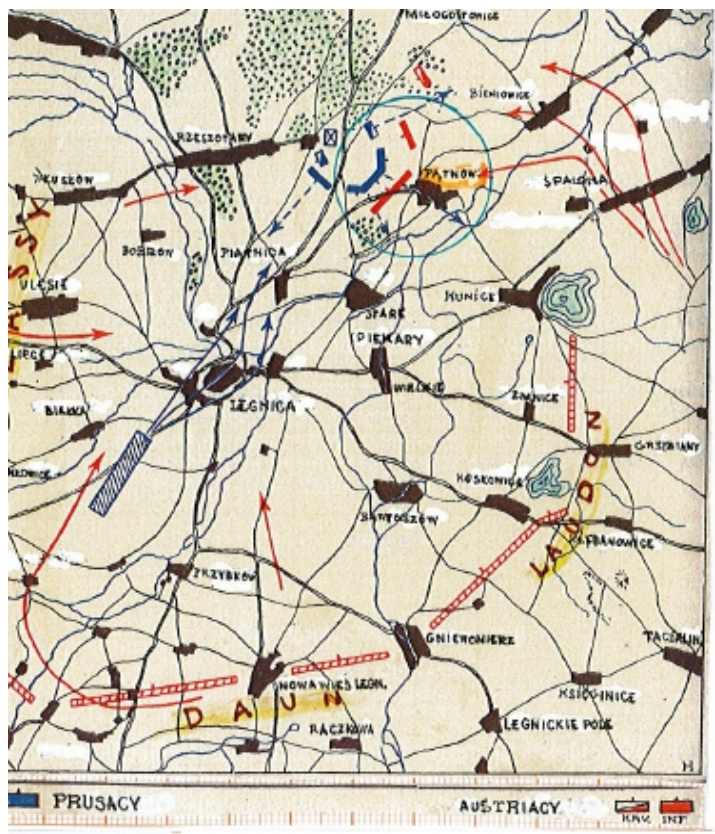
- 2010 r. - wydarzenia rocznicowe organizator Muzeum Miedzi w Legnicy;
- rajd rowerowy na pole bitwy pod Legnicą;
- biwak historyczny w Spalanej (organizator Sudeckie Towarzystwo Rekonstrukcji Historycznej ze Świdnicy).

Literatura:

- Humeńczuk Grażyna : Legnickie pomniki przed II Wojną Światową. Muzeum Miedzi Legnica. 2000
- Kucharczyk Grzegorz: Prusy. Pięć wieków. Wyd . BELLONA. Warszawa . 2020 r.
- Pisarski Grzegorz: Druga bitwa legnicka[w:] Konkrety 18.11.1999 r.

1760 r. Królestwo Pruskie. Bitwa pod Pątnowem. Zwycięstwo Prusaków nad Austriakami.

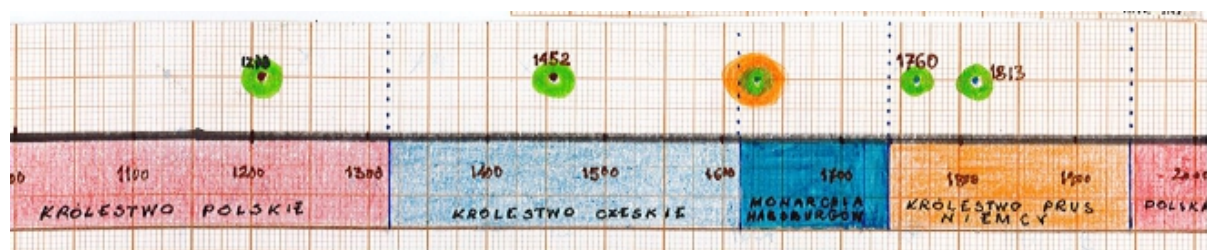
Pątnów Legnicki, gm. Kunice

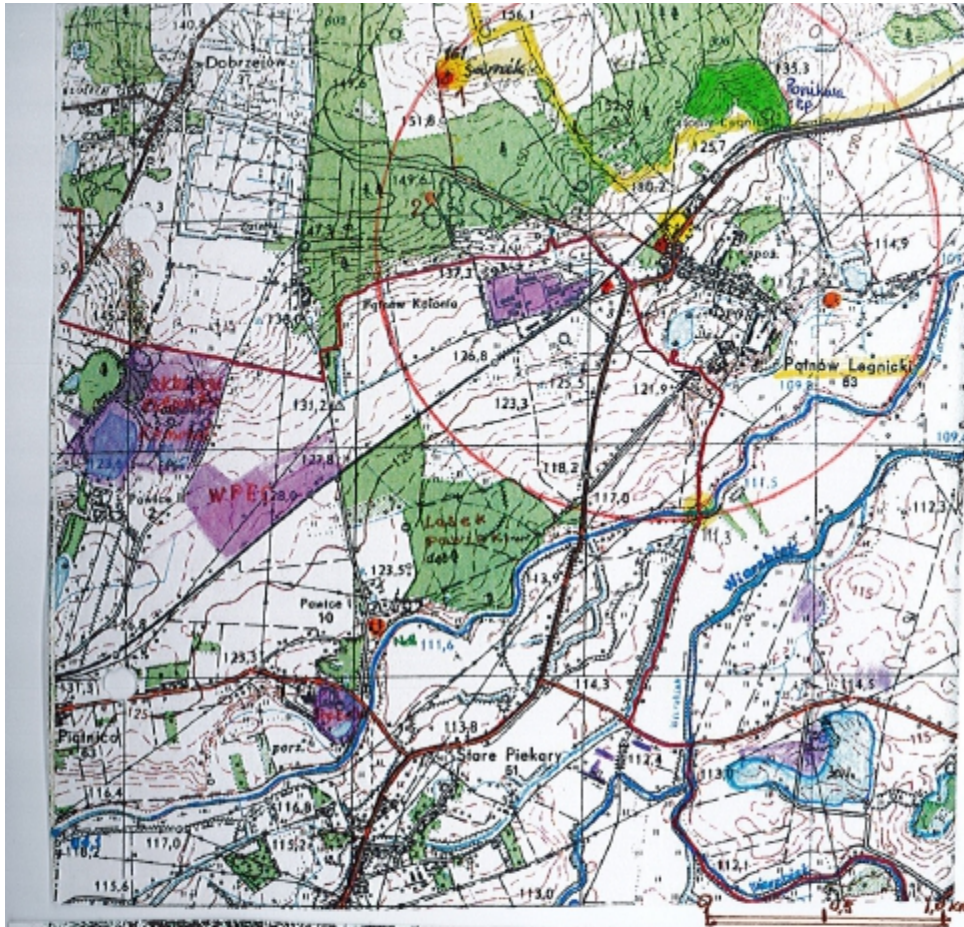
Ryc.19. Przebieg bitwy pod Pątnowem przedstawiony na mapie.

Ryc.20. Bitwa pod Pątnowem na rycinach.

Ryc.21. Bitwa pod Pątnowem na osi czasu.

Ryc.22. Miejsce pola bitwy pod Pątnowem (zaznaczone czerwonym kołem).

Ryc.23. Rysunek przedstawiający teren z pomnikami bitwy pod Pątnowem.

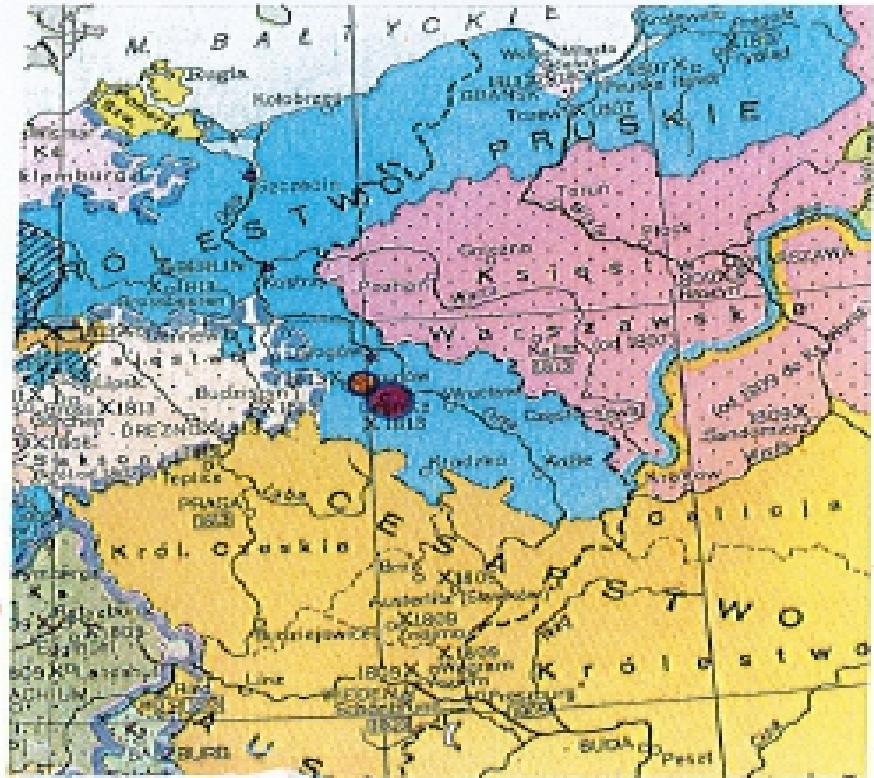

Ryc.24. Portrety przedstawiające Fryderyka II Wielkiego (po lewej) i Ernesta Laudona (po prawej).

1813 r. Królestwo Prus. Bitwa pod Chonowem między Prusakami a Francuzami.

Ryc.25.

Europa 1812. W przededniu wyprawy Napoleona na Moskwę. W wyniku traktatu w Tylicy (1807) utworzenie Księstwa Warszawskiego. 1812 inwazja na Rosję. Rozbite wielkiej armii Napoleona. Wojsko polskie pod komendą ks. Józefa Poniatowskiego pomaszernowało na zachód i wzięło udział w bitwie narodów pod Lipskiem i część pod Waterloo.

Ryc.26. Portret Gebharda Lebrecht von Blucher Furst Wahlstatt.

Gebhard Lebrecht von Blücher Furst Wahlstatt

6. Królestwo Pruskie. 26.05.1813 r. - bitwa pod Budziwojowem /Chojnowem

Miejsce centralne: Budziwojów-Wzgórze Wiatraczne.

Dowódcy:

- wojsko francuskie - gen. Maison;
- wojsko pruskie - gen. Blucher i płk Dollfs.

Epizod wiosennej kampanii napoleońskiej.

W maju 1813 Francuzi - po zwycięstwie nad Prusakami i Rosjanami w Saksonii pod Lutzen i Budziszynem - ponownie wkraczają na Śląsk. Przednia straż wojsk francuskich dywizja gen. Maisona - wyrusza marszem niedostatecznie ubezpieczonym z Chojnowa w kierunku Legnicy. W okolicy Michowa wojska sprzymierzonych pod dowództwem starego pruskiego gen. Bluchera przygotowały zasadzkę przez brygadę kawalerii Ziethena. 22 szwadrony jazdy pruskiej czekały w ukryciu na Francuzów: płk Dollfs w Budziwojowie, a płk Mutius pod Dobroszowem. Sygnałem do ataku Prusaków było podpalenie wiatraka w Budziwojowie przez gen. Ziethena. Na oba skrzydła francuskiej piechoty runęła nawała kawalerii – kirasjerów Dollfsa i ułanów Mutiusa. Siedem batalionów Maisona natychmiast zaczęło formować czworoboki, lecz nie wszystkie zdążyły je zamknąć; niedoświadczony piechur francuski dał się zaskoczyć. Umiejętna akcja kawalerii pruskiej odniosła pełny sukces. Zaskoczeni Francuzi poszli w rozsypkę. W samej wsi Michów Francuzi bronili się jeszcze rozpaczliwie i zmuszeni do odwrotu do Chojnowa. W sumie potyczka trwała 15-20 min. Śląski płk Kirasjerów pobił francuskich piechurów. W potyczce zginął dowódca kirasjerów płk Dollfs. Straty francuskie to 800-1000 żołnierzy i 11 dział, a straty pruskie - 250 żołnierzy. Poległych Francuzów pochowano w masowym grobie koło Gołaczowa, przy drodze Złotoryja – Chojnów. Bój ten nie miał większego znaczenia i nie zatrzymał ofensywy francuskiej. Zwycięstwo sprzymierzonych wykorzystano jedynie dla celów propagandowych, jako pierwsze zwycięstwo Bluchera. Naczelną wódz sprzymierzonych gen. Barclay de Tolly ocenił Bluchera, że „osłabia swe siły bez pożytku”. Dnia 27.05. Napoleon bez walki wkroczył do Legnicy; wjazd ul. Chojnowską i powitanie przez Werdermanna.

Artefakty:

- w 1818 r. na Wzgórzu Wiatracznym (185m n.p.m) koło Budziwojowa wzniesiono żeliwny pomnik proj. Fr .Schinkla - jako miejsce manifestacji patriotycznych i dom inwalidów wojennych;
- w 1913r. posadzono dąb, który rośnie do dzisiaj. W 2013 odnowiono pomnik przy dębie z napisem: „W dwustulecie bitwy pod Chojnowem”;
- muzeum Chojnów: 2 karabiny piechoty, diorama poświęcona bitwie.

Imprezy:

- w Muzeum w Chojnowie odbyła się sesja naukowa poświęcona bitwie;
- w 2016 r. - pokaz bitwy z 1813 r. w Piotrowicach

Literatura:

- Minkiewicz Jan: Wojska napoleońskie między Głogowem, Legnicą i Złotoryją 1806-1814. [w:] SL t. XII 1984

7. Królestwo Pruskie. 26.08.1813 r. - bitwa nad Kaczawą.

Zwycięstwo Prusaków i Rosjan (Armia Śląska) nad Francuzami (Armia Bobru) (Krajów; gmina Krotoszyce).

Miejsce centralne: Dunino

Śląsk w Królestwie Pruskim. Rzeczpospolita zlikwidowana przez zaborców: Prusy, Rosję i Austrię (1795 r.). Utworzenie Księstwa Warszawskiego (1807 r.)

Wojny napoleońskie prowadzone przez Francję Napoleona I z monarchiami europejskimi, stanowiące kontynuację wojen rewolucyjnej Francji. Prusy po bitwach pod Jeną i Auerstedt 1806 r. pod okupacją francuską; pokój w Tylży (1807 r.) z Prusami i Rosją. Nieudana wyprawa Napoleona do Rosji 1812 r. zakończona odwrotem. Prusy zrywają przymierze z Napoleonem i wchodzi do koalicji z Rosją (1812 r.). Sojuznikami Napoleona natomiast byli Polacy z Księstwa Warszawskiego. W maju 1813 r. Francuzi, pobiwszy w Saksonii Prusaków i Rosjan, ponownie wkraczają na Śląsk. Po zawieszeniu broni w Pielaszkowicach 04.06.1813 r. - walki wznowiono już na początku sierpnia. Była to ostatnia faza kampanii napoleońskich na Śląsku i ostatnia Dolnego Śląska kampania wojenna przed 1945 r. Warunki atmosferyczne ogromnie utrudniały działania. Jednak wodzowie Blucher w Jaworze i Macdonald w Złotoryi zmierzają do decydującej rozprawy.

Następna „bitwa narodów” pod Lipskiem 16-19.10.1813 r. zakończyła się przegraną Napoleona i śmiercią marsz. Józefa Poniatowskiego.

Armia Śląska: wódz naczelny gen Blucher; stan liczebny 90 tys. żołnierzy (w tym 66,5 tys. rosyjskich Kozaków) - była skoncentrowana na Płaskowyżu Janowickim na linii Stary Jawor-Brachów- Warmątowice. Lewe skrzydło tworzył rosyjski korpus Langerona w okolicy Męcinki i Chroślic. W centrum pruski korpus Yorcka stanął między Słupem a Bielowicami. Natomiast prawe skrzydło to rosyjskim korpus Sackena między Warmątowicami, a Małuszowem. Armia Śląska miała przewagę w kawalerii.

Armia Bobru: marsz. Macdonalda; stan wojsk: 70 tys. żołnierzy miała nacierać w kierunku Jawora. Na lewym skrzydle koło Smokowic w gotowości bojowej stały 4 dywizje Souhama, w centrum koło Krotoszyce kawaleria Sebastianiego i dwie dywizje Gerarda koło Krajowa i na prawym koło Sichowa dwie dywizje Lauristona. Poważną przeszkodę dla ruchu wojsk stanowiły rzeki

Kaczawa i Nysa Szalona Jedyne przeprawy to bród w Smokowicach, kładka w Duninie i mosty w Krajowie i Winnicy – były zakryte wodą.

Armia Bobru nacierała w kierunku na Jawor przez Sichów- Krajów- Wilczyce - Smokowice. Bitwa przebiegała w nadzwyczaj trudnych warunkach atmosferycznych: ulewne deszcze, wezbrane wody Kaczawy i Nysy Szalonej, drogi rozmyte. Macdonald sądził, że główne siły Bluchera napotka dopiero koło Jawora. Blucher natomiast po rozpoznaniu sytuacji w terenie , wcześniej wyruszył naprzeciw. Tę pomyłkę Macdonald przepłacił całkowitą klęską. Między Bielowicami a Janowicami toczył się wielki bój w błocie jazdy Sebastianiego i Yorcka . Przemarsz wojsk odbywał się powoli w ulewnym deszczu. Walka rozpoczęła się o godz. 14 atakiem Francuzów od Winnicy i Krajowa w kierunku na Płaskowyż Janowicki. Blucher zarządził również atak spychając Francuzów w dolinę Nysy. O zmroku ok. godz. 18 zaprzestano walki. W ręce Prusaków dostało się 1400 jeńców, 36 dział.

Macdonald wycofał się na zachód za Bóbr między Lwówkiem, a Bolesławcem tracąc 30.000 ludzi. Armia Bluchera straciła 22.400 osób. Dla wyróżnienia żołnierza Sackena, którzy dotarli do rzeki w ciągłym boju nazwana „bitwą nad Kaczawą”

Bitwa nad Kaczawą była dla Prusaków pierwszą zwycięską, która podniosła na duchu pruskiego żołnierza. Blucher został bohaterem narodowym, a król Wilhelm III nadał mu godność księżęcą ks. Wahlstatt. W kampanii 1813 r. bitwa nie miała większego znaczenia strategicznego, natomiast miała duże znaczenie moralne, gdyż była pierwszym znaczniejszym zwycięstwem odniesionym z udziałem pruskich żołnierzy nad wojskami napoleońskimi.

Artefakty:

- pomnik bitwy nad Kaczawą. Dunino.1908,Ren.1996 (GH.2000 s.19);
- muzeum bitwy. 1909. Dunino; odnow.1996 proj. Grunwald;
- obeliski (11) upamiętniające bitwę ; ustawione 1813,obecnie zachow. 7 (Dunino 4,Warmatowice,Krajów,Tyńczyk, Bielowice) GH s.21-22);
- kościelec - szkoła : obraz A. Muncola ”Panorama Bitwy”.

Szlaki turystyczne:

- ścieżka rowerowa "Śladami Bitwy nad Kaczawą" 20 km: Dunino —Janowice Duże —Tyńczyk Legnicki-Warmątowice Sienkiewiczowskie - Bielowice-Krowiarka- Winnica- Krajów- Świąciany – Dunino;
- ścieżka piesza "Śladami naszych Przodków";
- szlak dookoła Legnicy: Wilczyce- Dunino-Janowice Duże- Tyńczyk-Warmątowice;
- szlak doliną Nysy Szalonej; Dunino- Krajów- Winnica.

Odznaki turystyczne:

- regionalna Odznaka Krajoznawcza PTTK „Znam Ziemię Legnicką”.

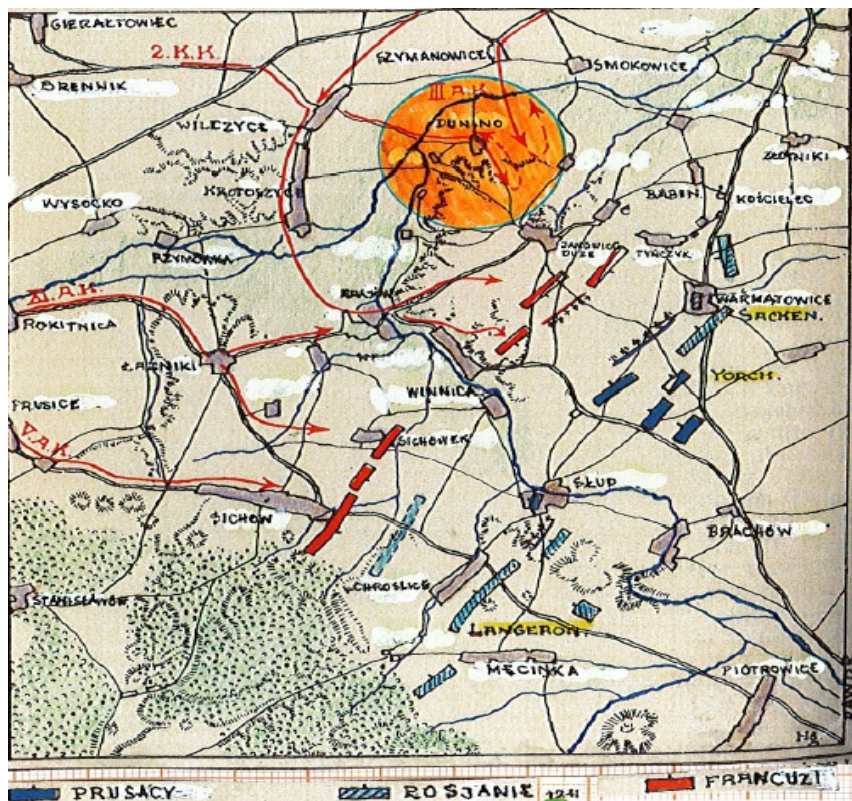
Imprezy:

- biwak historyczny Warmątowice z dnia 23-25.08.1996 r.;
- grupa Historyczna TPGK (2Pułk Piechoty Księstwa Warszawskiego).

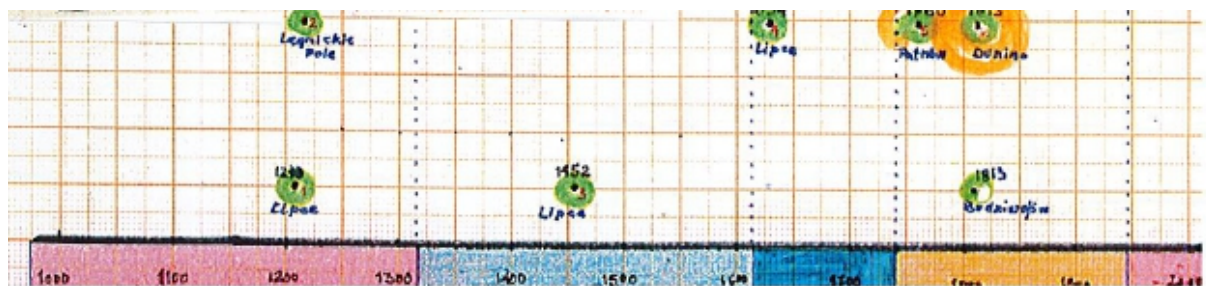
Literatura:

- Bossowski Józef Andrzej: Bitwa nad Kaczawą 26.08.1813r.Częstchowa 2003
- Bossowski Józef Andrzej: Rowerem wokół pola bitwy nad Kaczawą.2.Lwówek Sl.2006
- Humeńczuk Grażyna: Scenariusz wystawy stałej: Muzeum Bitwy nad Kaczawą. 1996 (ksero)
 - Minkiewicz Jan: Wojska napoleońskie między Głogowem, Legnicą i Złotoryją 1806-1814 [w:SL,T.XII.1984 TPN Legnica]

1813 r. Królestwo Prus. Bitwa nad Kaczawą. Zwycięstwo Prusaków i Rosjan nad Francuzami. Krajów, Dunino, Warmątowice Sienkiewiczowskie, gm. Krotoszyce

Ryc.28. Miejsce bitwy nad Kaczawą (zaznaczone pomarańczowym kolorem).

Ryc.29. Bitwa nad Kaczwą zaznaczona osi czasu.

Ryc.30. Portrety Etienne Jacques Joseph Alexandre Macdonald (po lewej) i Gebhard Leberecht von Blücher Furst Wahlstatt.

Ryc.31. Miejsca centralne pięciu bitew pod Legnicą.

4. Pola bitew jako część tzw. "trudnego dziedzictwa" historycznego związanego z państwami sąsiedzkimi biorącymi udział w rozbiorach Polski.

Stan zachowania infrastruktury symbolicznej sprzed 1945 r. (kamień, obelisk, kapliczka, kościół, muzeum) .

Pola bitewne stały się ważnym elementem kształtowania historycznej tożsamości narodowej w czasach, kiedy o państwie zaczęto myśleć w kategoriach narodowych, a nie dynastycznych. Bitewna chwała, honor, bohaterstwo i poświęcenie stały się częścią patriotyzmu, a nawet nacjonalizmu. Każda z bitew w określonej sytuacji politycznej spełniała ważną rolę wychowawczo-edukacyjną w następnych pokoleniach ludzi zamieszkujących Śląsk. Sytuację komplikują współczesne stosunki przestrzenno - polityczne, gdyż pola bitew stanowią część tzw. trudnego dziedzictwa i są częścią niewygodnej i niechcianej, a często nawet marginalizowanej kolektywnej pamięci. Ze względu na historyczne zmiany polityczno-społeczne spowodowane II Wojną Światową ,które zaszły w części środkowej Dolnego Śląska - wydarzenia bitewne możemy podzielić na :

- związane z historią Polski (1, 2);
- związane z historią powszechną Europy środkowej (3,4,5,6,7).

Pamięć o bitwie jest często kontrowersyjna. Jednak współczesna otwarta Europa wymaga nowego spojrzenia na przestrzeń historyczną.

Z punktu widzenia polskiej optyki historycznej wyróżnia się zdecydowanie **bitwa 02.1241 r.** – to bardzo ważne wydarzenie w historii Polski, ze współcześnie dynamiczną organizacją kultu religijnego i pamięci (pomnik historii Polski).

Bitwa(epizod) 1 (Studnica - Czerwony Kościół) ze względu na interpretację średniowiecznego procesu kolonizacji zachodniej- zasługuje na wzmiankowanie i pamięć współczesnych Polaków!

Bitwy 3-7 z XV- XIX w. z udziałem wojsk obcych (niepolskich)- miały miejsce w czasach ,kiedy Ziemia Legnicka była częścią państw sąsiednich (3-Królestwo Czeskie, 4-Monarchia Habsburgów, 5,6,7- Królestwo Pruskie).

Po 1945r stosunek napływowej ludności polskiej do pamięci o tych wydarzeniach - obcych naszej historii zawartej w obiektach pomnikowych był zdecydowanie negatywny.

W szczególnie niekorzystnej sytuacji znalazły się tereny podlegnickie w pobliżu **Lipiec** w gm. Miłkowice, związane z **bitwami 3 i 4**. Tereny te o wybitnych walorach widokowych (wys. względne 30m) i przy historycznej Wysokiej Drodze - zajęte przez wojska radzieckie i polskie jako poligony były niedostępne do penetracji turystycznej. Sytuacja zmieniła się dopiero po 1993 r. ; na terenie kojarzonym z bitwami 1452 i 1634 r. rozpoczęło się zurbanizowane budownictwo mieszkaniowe . Wzgórze Sikornik /*Kriegskoppe*/ znalazło się wewnątrz budowanego osiedla, a Wąwelno (*Ganse B.*) z dawnym Belwederem - cmentarzem. Natomiast dawne tereny rolnicze - obecnie stanowią zalesioną strefę Huty są przecięte drogami S3 i obwodnicą zachodnią Legnicy.

Bitwa 5 pod Pątnowe : zawiera zachowane ślady materialne pamięci w terenie leśno-polnym. Kulminacja terenowa Sarnik(*Rehberg*)-najwyższa w gm.Kunice w widokowej strefie krawędziowej Wysoczyzny Lubińskiej(wys.wzgl.33m) ukrywa relikty pomnika. Potencjalne zasoby węgla brunatnego w tej części powiatu nie sprzyjało planowaniu infrastruktury turystycznej. Widoczne zainteresowanie tematem na poziomie inicjalnym _nieukończona ścieżka dydaktyczna. Natomiast widoczne są szanse na powiązanie tematyczne historyczno-ekologiczne (pole bitwy, Natura2000, 2 rezerwaty przyrody).

Bitwa 6 pod Budziwojowem/Chojnowem –jako epizod wojenny z mocnymi akcentami pruskimi w terenie w sąsiedztwie drogi A4 - obecnie odtworzonymi w Budziwojowie zasługuje na uwzględnienie w edukacji regionalnej (Muzeum Chojnów, szkoła w Budziwojowie)

Tereny **bitwy 7** od 1996 r. ponownie „odkryte” przez samorząd gminy Krotoszyce i uporządkowane włącznie z reaktywacją muzeum. Późniejszy przebieg drogi S3 przeciął teren i obecnie wymaga dostosowanie ciągów zwiedzania turystycznego do nowej sytuacji. Niestety Biwaki Historyczne stały się imprezą nieregularną w czasie i przestrzeni.

5. Wykorzystana literatura (ogólna)

-Atlas Historyczny Polski. Wyd.II PPWK Warszawa 1970

- Atlas Historyczny Świata. PPWK Wrocław 1986

- Chylińska Dagmara : Pole bitwy jako przedmiot zainteresowania i przystosowania turystycznego-zarys problematyki.[w:]Turystyka Kulturowa www.turystykakulturowa.org nr 11/2013

-Kuleczka Pola: Kulturowe aspekty szlaków turystycznych. Wyd. PTTK Warszawa. 2011

- Schaff Fritz: Wanderungen uber die Liegnitzer Schlachtfelder[w:]Heimatbuch der beiden Liegnitzer Kreises .Liegnitz 1927 (tłum.Cz.Szarecki)
- Strykowski Krzysztof: Poznaj szlak, który kreśliła historia. Raczkowa.

Załączniki:

- mapki poszczególnych pobojuwisk (sytuacja historyczna)
- mapki zagospodarowania turystycznego (propozycje)
- kopie rycin historycznych.

Legnica,24.07 -20.09. 2021